

Jean-Paul Sartre a jeho pojetí vnitřní svobody

V tomto článku bych vám ráda představila jednoho z otců existencialismu - Jeana-Paula Sartra a jeho pojetí vnitřní svobody.

MALÝ VELKÝ FILOZOF

Jean-Paul Sartre byl v poválečné době ve Francii celebritou. Jak napsal časopis Time u jedné fotografie z jeho slavné přednášky: „Filozof Sartre. Ženy omdlévaly.“

Jeho přítel Raymond Aron mu říkal „mon petite camarade“, Sartre měřil totiž pouhých 153 centimetrů. Měl kulatá záda, odulé rty, problematickou pleť a každé oko mu šlo vlivem exotropie jinam. Pokud jste se mu ale prý zadívali do zdravého oka, jeho pohled byl vřelý a inteligentní.

Jean-Paul Sartre byl považován za krále existencialismu. Svá díla psal ve francouzských kavárnách, kde se potkával s dalšími intelektuály a horlivě diskutovali o hlubokých tématech. Módou bylo chodit v černém roláku a kouřit cigarety. Proto si i v dnešní době existencialismus mnoho lidí asociuje s kavárnami plnými cigaretového dýmu, kde intelektuální smetánka kavárenských povalečů diskutuje o nepraktických temných otázkách.

Sartre měl volný, ale celoživotní vztah se Simone de Beauvoir, o které by se dalo říct, že byla královnou existencialismu a také feministkou.

Jeho přítel Raymond Aron ho blíže seznámil s fenomenologií, což je směr, který zkoumá, jak se nám věci jeví v přítomnosti, bez ohledu na minulé konstrukty, předpoklady a interpretace, které o nich máme.

Sartre byl otrávený ze svého života ve Francii, a tak odjel v roce 1933 na Francouzský institut do Berlína studovat fenomenologii přímo od zdroje. Zatímco mnoho lidí má za to, že se fenomenologická díla Husserla a Heideggera v podstatě nedají číst, Sartre dokázal fenomenologii aplikovat na lidský život srozumitelně.

O rok později se vrátil do Francie a přivezl novou filozofickou směs – německou fenomenologii, myšlenky dánského filozofa Søreny Kierkegaarda a svůj vlastní pohled, čímž sám sebe obsadil do role zakladatele moderního existencialismu.

Sartre uměl psát, psal romány, povídky a eseje – a hlavně psal o tom, jak být svobodný, proto byl velmi oblíbený. Díky tomu se stal velkou osobností francouzské poválečné scény. Psal, přednášel, dával rozhovory a společně se Simone de Beauvoir jezdil na autorské túry.

PŘEDNÁŠKA V KLUBU MAINTENANT

V říjnu roku 1945 přednášel Sartre v Paříži v klubu Maintenant (Nyní). Této přednášce se zúčastnilo obrovské množství lidí a Sartre zde položil základy své knihy Existencialismus je humanismus, kde obhajoval existencialismus před jeho křesťanskými kritiky (kteří tvrdili, že je to amorální filozofie, která popírá Boha a vede k anarchii) a také komunistickými kritiky (kteří tvrdili, že je to pesimistická a buržoazní filozofie, která vede k bezvýchodnosti). Sartre se snažil dokázat, že jde naopak o filozofii plnou akce, naděje a hluboké odpovědnosti každého člověka.

Vratme se ale k slavné přednášce, která předcházela vzniku knihy. Sartre představuje příběh mladíka, jehož bratr padl v boji a jehož otec kolaboroval a odešel od rodiny. Mladík tak zůstal sám se svou matkou, pro kterou byl její jedinou oporou.

Mladý muž se toužil dostat do exilové armády a bojovat s nacisty, aby mohl pomstít bratra, postavit se svému otci a pomoci osvobodit svou vlast. Problém byl ale v tom, že kdyby odešel, nechal by svou matku samotnou v době, kdy nebylo jednoduché sehnat jídlo a kdy se mohla sama dostat do potíží s Němci.

ETICKÉ DILEMA

Dostal se tak do etického dilematu - má se postarat o svou matku, nebo odejít bojovat? Etické dilema není etický problém. U etického problému víme, co je správné a co je špatné, a potřebujeme odvahu udělat to správné.

Etické dilema je jiné. Je to souboj dvou správných hodnot. V případě mladíka to je láska a péče o matku vs. boj za vlast (i přes to, že neví, jestli se matce něco skutečně stane nebo jestli bojem něco skutečně změní).

Vzpomínám si na svou frustraci ve škole na přednášce etiky, kdy jsme se zabývali tzv. trolejovým dilematem. Neustále jsem čekala na nějaké rozhrěšení pro podobná etická dilemata, ale řešení nepřicházelo a já si pamatuji, jak mi v aule plné lidí postupně začaly hořet tváře rozhořčením nad tím, že každý z filozofů nabízí jen pohled, ale nikdo není schopný říct, co je správné a podle jakých morálních a etických pravidel se řídit.

Myslím, že jsem tam měla ukázkovou reakci na úzkost ze svobody volby, kterou každý člověk zažívá v mnoha a mnoha situacích - v životě, podnikání a v leadershipu. Tolik jsem si přála, aby přišel někdo (nějaká autorita ideálně velkého myslitele) a zbavila mě tíhy, že rozhodnutí v případě etického dilematu je pouze na mně a že pouze já nesu odpovědnost za následky, které mé rozhodnutí vyvolá.

Měla jsem v tu chvíli před očima román Karla Čapka Matka, který napsal krátce před svou smrtí v roce 1938 jako reakci na španělskou občanskou válku. Příběh je o podobném

dilematu, jen z pozice matky, která nechce poslat do boje svého posledního nejmladšího syna, ale přesto v jednu chvíli rozhodne, dá mu do ruky pušku a řekne ono slavné „Jdi“ a ví, že si následky svého rozhodnutí ponese do konce života.

TROLEJOVÉ DILEMA (TROLLEY PROBLEM)

Zmiňované trolejové dilema je významný myšlenkový experiment z oblasti etiky. Popisuje následující situaci. Představte si neovladatelnou tramvaj, která se řítí po kolejích směrem k pěti lidem přivázaných na kolejích, které jistě zabije. Vy stojíte u výhybky a máte možnost ji přehodit. Pokud to uděláte, tramvaj odbočí na druhou kolej, kde zabije jednoho člověka. Dilema spočívá v otázce, zdali máte právo obětovat jednoho nevinného člověka, abyste zachránili pět lidí v ohrožení života.

Tento etický problém staví proti sobě utilitarismus a deontologii.

Utilitaristický přístup navrhuje, že máme přehodit výhybku, protože jeden mrtvý je lepší než pět mrtvých.

Deontologický přístup se ale na druhé straně zabývá tím, zda výhybku přehodit, protože se tak ten, kdo to učiní, stává přímo zodpovědným za smrt člověka, který v ohrožení nebyl.

Situaci ještě komplikují další varianty trolejového dilematu. Strčíte vlastníma rukama jednoho tloušťíka pod koleje, abyste zachránili pět lidí? Nebo jak se zachováte, když těch pět lidí bude starých a ten jeden člověk bude dítě? A jak se zachováte, když se bude jednat o vašeho přítele nebo člena rodiny? Nebo co když tento člověk bude naopak vrah či zločinec?

Na těchto příkladech je velmi výrazně vidět, jak těžké je při etických dilematech volit a neušpinit si při tom ruce.

Vratme se ale k Sartrovi, kterému rozřešení etického dilematu nepřijde tak zásadní jako právě to, co prožívá člověk (v našem případě mladík, který řeší, jestli opustit matku nebo jít do boje). Jaké to pro něj je? Co prožívá? A kdo mu v tomto případě může pomoci?

Sartre začal tím, kdo mu pomoci nemůže. Nejsou to ani morální autority jako kněží nebo filozofové. Kněží vám řeknou, že máte konat dobro vůči bližnímu, a filozofové vám zase představí různé způsoby, jak na věci hledět. Nikdo vám ale neřekne, co máte skutečně udělat.

Sartre jde tedy hlouběji a zkouší hledat vnitřní mladíkův hlas, o který by se o mohl opřít, ale místo toho slyší jen změt protichůdných myšlenek a hlasů, kde každý říká něco jiného. Nakonec dochází k tomu, že v této kakofonii nemůže člověk věřit ani sám sobě.

JSTE SVOBODNÝ – VOLTE!

A co tedy řekl Sartre mladíkovi, který u něj hledal rozhršení svého dilematu? Řekl mu: „Jste svobodný – volte! V tomhle světě nemůžete spoléhat na to, že vám někdo dá řešení. Žádná z autorit vás nezbaví tíhy svobody. Samozřejmě můžete pečlivě zvážit morální a praktické stránky, ale nakonec budete muset sám skočit do prázdna a něco udělat - a je jen na vás, co to bude.“

Sartre chtěl, aby si každý posluchač přednášky uvědomil, že je stejně svobodný jako ten mladík a že každý z nás zažívá tuto existenciální tíhu spojenou s odpovědností.

Uklidňuje nás představa, že můžeme jednat podle morálních a etických zásad, nebo že jednáme podle svého osobnostního nastavení nebo vlivem minulých událostí. To vše jsou aspekty, které ale stejně utvářejí situaci, kdy člověk prostě musí udělat rozhodnutí (a nezapomeňme, že i neudělat rozhodnutí je rozhodnutí) a že si za něj neseme odpovědnost.

Sartre říká, že právě v přítomnosti se můžete rozhodnout o tom, jak s danou situací naložíte a kým se díky tomuto rozhodnutí stanete. Zde je patrný vliv fenomenologie, která se zaměřuje na přítomnost a ne na minulost, kdy důležité je právě moje nynější rozhodnutí a kdy každým tímto rozhodnutím určuji, kým se stávám.

MAUVAISE FOI – ŽIVOT V SEBEKLAMU

Člověk se musí pořád rozhodovat a nést neustále odpovědnost za svá rozhodnutí. A pokud vám to připadá obtížné, je to z toho důvodu, že to prostě obtížné je (protože ve výsledku skutečně záleží na tom, jak se rozhodujeme).

Podle Sartra bychom se měli rozhodovat tak, jako bychom to rozhodnutí činili za celé lidstvo, a to je nesmírně obtížné. A je hluboce přirozené, že se této odpovědnosti a s ní spojené úzkosti chceme vyhnout.

Ve spojitosti s tím Sartre užívá pojem „mauvaise foi“, což je pojem, který se do češtiny překládá jako špatná víra nebo sebeklam, a je to klíčový pojem, který poprvé detailně rozebírá ve své knize Bytí a nicota v roce 1943. V podstatě jde o lhaní sám sobě do kapsy jako únik od tíhy svobody.

Podle Sartra se existence skládá ze dvou složek fakticita a transcendence.

Facticita - to jsou objektivní fakta, která určují náš život a naši situaci a která si nemůžeme vybrat. Transcendence je schopnost našeho vědomí tato fakta překračovat právě díky vnitřní svobodné volbě. Facticita jsou karty, které jsme dostali a transcendence je naše schopnost s nimi hrát.

Mauvaise foi nastává ve chvíli, kdy buď popřeme transcendenci a tvrdíme, že nemáme na výběr, protože nás určuje naše situace, povaha, výchova, společnost či profese. Anebo mauvaise foi nastává, když popřeme fakticitu, tedy objektivní fakta o své minulosti, situaci nebo povaze a namlouváme si, že jsme úplně někým jiným.

Sartre tento koncept ilustruje na příkladu číšníka v kavárně. Ten se často pohybuje trochu moc automaticky a jeho gesta jsou někdy až příliš zdvořilá. Chová se jako herec v divadelní hře, protože se snaží nás i sám sebe přesvědčit, že je naprosto plně číšníkem, a popírá tak fakt, že je to jeho svobodná volba, aby číšníkem byl (a tak hraje roli, aby nemusel čelit prázdnotě své svobody).

Mauvaise foi je tedy naprosto přirozeně lidský obranný mechanismus, který nám pomáhá vyrovnat se s tíží svobody. Je pohodlnější říct „musel jsem to udělat, neměl jsem jinou možnost“ než „rozhodl jsem se to udělat a nesu za to plnou odpovědnost“.

Sartre říká, že pokud se této zodpovědnosti vyhýbáme a pokoušíme se sami sebe obelhat pohádkami (například jak jsme se stali obětí něčí špatné rady), nezvládáme tak nároky, které na nás život klade, a volíme si falešnou existenci, která nás odděluje od naší autentické existence.

Pokud bychom na to hleděli jen jako na tíži, mohli bychom existencialismus právem odsoudit jako pesimistický a depresivní, vedoucí k nihilismu a beznaději. Podle Sartra zde ale spolu s tíhou přichází také naděje - můžeme být svobodní a autentičtí, pokud o to budeme neustále usilovat.

A právě to, že můžeme být svobodní a autentičtí, mi osobně přijde na existencialismu krásné, protože stejně jako je svoboda a autenticita děsivá a tíživá, je stejně tak i opojná, hýřící barvami a vonící životem.

Tento stav živosti dobře vystihuje pocit, který jsem zažívala velmi intenzivně v motošcole, obzvláště při mých prvních jízdách na motorce. Byl to neskutečný mix strachu a děsu z odpovědnosti za svůj život, kdy jsem vržena do plné dopravy bez toho, aniž by mě chránily airbagy, karoserie auta nebo instruktor s jeho záchrannou brzdou na sedadle vedle mě, a pocitu naprosto dechberoucí svobody toho, jak krásné a opojné je zažívat jízdu na motorce (právě bez airbagů, karoserie a instruktora).

Člověk pak zažívá přítomnost úplně jinak - tak nějak citlivěji, barevněji, opravdověji a se vším všudy. Jak s tím, co je děsivé, tak s tím, co je dechberoucí. A právě v této komplexnosti v sobě cítíme pulzovat skutečný život, protože jsme vnitřně svobodní od toho, klást si na něj nároky, že musí být nějaký - například jen příjemný a bezbolestný.

V přijetí toho, že je takový, jaký je (ve všech jeho barevných odstínech), se ukrývá obrovská vnitřní svoboda. Máme totiž volbu, jak na něj nahlížíme, a máme také možnost volit si svá rozhodnutí a činy, čímž máme vliv nejen na svůj život, ale i na životy druhých.

KONTEXT DOBY

Ráda bych ještě zmínila kontext doby k ilustraci toho, proč byl existencialismus v té době velmi populární a proč si myslím, že má své oprávněné místo i dnes, v době narcistických politických vůdců, nenasytných oligarchů, skutečné války, všudypřítomných dezinformací a neustálých změn a vývoje.

Ve Francii v poválečné době byla autorita zavedených institucí přirozeně zpochybněna. Bylo to období, kdy část Evropy byla zničená válkou, kdy se objevovaly zprávy o koncentračních táborech a kdy Hirošimu a Nagasaki zničily atomové bomby.

Lidé si v té době uvědomili, že nejen druzí, ale také oni sami jsou schopni jednat v rozporu s civilizovanými normami. Jejich představa neměnné lidskosti byla otřesena a zpochybněna. Uvědomili si, že nám lidem v sebezničení nebrání nic než jen svobodná volba.

Zároveň si lidé tehdy uvědomovali, že je před nimi nový svět, který vybudují oni sami bez spoléhání na vůdcovské autority. Právě proto zde hrál existencialismus důležitou roli. Pokládá si totiž zásadní otázku: Za předpokladu, že jsme svobodní, využijeme svou svobodu pro dobrou věc?

ZÁVĚREM

A to je podle mého názoru otázka, kterou stojí za to si položit.

Touha žít v pravdě a převzít plnou zodpovědnost za své činy může být (a jistě mnohými bude) vnímána pouze jako akt vzdoru, aktivismu nebo rebelie. V mých očích je to ale laskavý dar sobě - akt návratu k sobě a přijetí života jako takového.

Převzetí zodpovědnosti, kterou s sebou svoboda přináší, povoluje člověku zase cítit sám sebe a spolu s tím i cítit spojení s druhými, což nám pomáhá zaplnit prázdnotu pocházející z odpojení se od sebe, od druhých a od života.

Toto připojení nám umožňuje vnímat barvy tam, kde předtím byla jen šed'. Je to odvaha otevřít se životu, odstranit airbagy a karoserie a nechat ho na sebe působit, ať už přinese cokoliv.

Zde spočívá krása života, protože jen tehdy můžeme být skutečně svobodní.